

ЯДРО МІКРОПОЛЯ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ В СУЧАСНИХ АРАБСЬКІЙ І УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Лихошерстова М. Ю.

Київський національний лінгвістичний університет

У статті обґрунтовано проблему сприйняття і вираження теперішнього часу в різноструктурних мовах. Віднайдено його єдиний семантичний інваріант і визначено особливості функціонування дієслівних форм на позначення теперішнього часу в арабській і українській мовах. Особливу увагу приділено зіставленню й аналізу аломорфних й ізоморфних особливостей функціонування дієслівних форм у неспоріднених мовах.

Ключові слова: теперішній час, форми дієслова, теперішній актуальний, теперішній неактуальний, презенс, недоконаний вид дієслова, дієслівна форма теперішнього-майбутнього часу, дієслівна форма теперішнього можливого часу.

В статье обоснована проблема восприятия и выражения в языке настоящего времени в разноструктурных языках. Найден его единый семантический инвариант и определены особенности функционирования глагольных форм обозначающих настоящее время в арабском и украинском языках. Особое внимание уделено сопоставлению и анализу алломорфных и изоморфных особенностей функционирования глагольных форм в неродственных языках.

Ключевые слова: настоящее время, формы глагола, настоящее актуальное, настоящее неактуальное, презенс, несовершенный вид глагола, глагольная форма настоящего-будущего времени, глагольная форма настоящего возможного времени.

The article outlines the problem of perception and expression in the language of present tense in languages with different structure. Was found a single semantic invariant and defined the peculiarities of verbal forms functioning that denote present time in Arab and Ukrainian languages. A special attention is payed to comparing and analyzing allomorphic and isomorphic features of the functioning of verbal forms in unrelated languages.

Keywords: present tense, verb forms, the present actual, the present inactual, imperfective aspect of verbs, verb forms of present-future time, verbal form of present possible time.

Теперішньому часу більшою мірою, ніж іншим часовим осям, властиві специфічні риси, пов'язані з людською психікою і емоційним ставленням людини до навколишнього середовища. Звідси й першочергове значення теперішнього часу як центрального різновиду часу в процесі внутрішньої логічної організації думки, у передачі відтінків національно-специфічного усвідомлення часової структури дійсності носіями різних, особливо різноструктурних мов. Цим і зумовлена **актуальність** нашого дослідження ядра мікрополя (МП) теперішнього часу в арабській і українській мовах. **Мета** нашої розвідки – визначення особливостей сприйняття і мовного вираження теперішнього часу носіями арабської і української мов.

Для досягнення поставленої мети нам потрібно розв'язати такі завдання: 1) віднайти єдиний семантичний інваріант теперішнього часу; 2) визначити аломорфні й ізоморфні особливості функціонування дієслівних форм на позначення теперішнього часу.

Отже, для зіставного аналізу вираження теперішнього часу в арабській і українській мовах необхідно визначити єдиний семантичний інваріант, що лежить в основі теперішнього часу в порівнюваних мовах.

Сучасна наука знає різні визначення часової зони “зараз”, що навіть суперечать одне одному. Різними способами дія може бути представлена як повторювана, звичайна, необмежена в часі або як така, що протікає протягом певного довготривалого проміжку часу, що може включати момент мовлення, проте не вичерпується ним. Більше того, виражаючи лише наявність дії в теперішньому часі й не вказуючи на ступінь її поширення,

деякі одиниці можуть досягати великого ступеня абстрагування, що навіть набувають здатність виражати якість, властивості предмета, а отже, вони не вимірюються часовою тривалістю [10, с. 72]. О. В. Бондарко виділяє теперішній постійний (абстрактний), що не має часової локалізації дії [2]. Семантична класифікація теперішнього часу З. Я. Тураєвої включає теперішній актуальний, теперішній короткий і теперішній потенційний [12]. О. І. Бондар кваліфікує семантику теперішнього як нечітку, розмиту, таку, що залежить від психологічного часу окремого індивіда-мовця; він виділяє теперішній негайний і визначає його як відображення реального майбутнього й психологічного теперішнього [1, с. 14]. Учений виокремлює семантичні групи теперішнього історичного часу [1, с. 32]. Варто згадати і його диференціацію часу, аргументовану різними характеристиками реальності, тривалості, актуальності дії в минулому. О. І. Бондар розрізняє: теперішній хронологічний, теперішній історичний, теперішній живописний, теперішній письмового репортажу, теперішній сценічний і теперішній емоційної актуалізації [1, с. 32]. Ми вважаємо, що змістом теперішнього часу є “невідокремленість з векторним нулем осі орієнтації теперішнього часу” [12, с. 59].

Численні дослідження теперішнього часу в різних мовах відображають універсальну семантичну сутність центральної форми теперішнього часу, що вказують своїм вихідним значенням тільки на те, що дія має місце, пов’язана із суб’єктом у теперішньому часі, не поширюючись на минуле і майбутнє [11, с. 57]. Ми називаємо теперішнім часом не часовий момент, а короткий часовий інтервал, тривалість якого характеризується психологічним порогом сприйняття часу [8, с. 21].

Дієслівна категорія становить ядро МП теперішнього часу, де зосереджені, максимально концентровані специфічні ознаки саме теперішнього часу, тобто наявна найбільша спеціалізованість дієслівного мовного засобу для реалізації семантичної функції, а саме функції вираження часу.

Отже, форма дієслова недоконаного виду (НВ) становить ядро МП теперішнього часу в українській мові. При реалізації змісту висловлення щодо моменту мовлення відбувається пряме вживання форм теперішнього часу:

Сьогодні Жовтневе свято. Гримлять салюти. Вечір. На вулиці сніг. Починається півроку холоду. Болить серце (16).

У наведеному прикладі ми натрапляємо на інваріантне (системно закріплене в мові) значення форми теперішнього часу [4, с. 18]. Форма теперішнього часу протиставлена формам минулого і майбутнього часів.

Існує думка, що презенс – це “порожня форма”, що жодним чином не впливає на темпоральний зміст, не виражає його. Але за І. Р. Вихованцем, “значення теперішнього часу спрямоване на вираження часової ознаки дій і станів, співвідносних із моментом мовлення” [3, с. 92]. Саме при взаємодії цієї дієслівної форми з мовленнєвою ситуацією виявляється її часове значення.

Ми вважаємо, що вищезгадана дієслівна форма відіграє значну роль у вираженні віднесеності дії до плану теперішнього часу, адже в разі відсутності у формі теперішнього часу часової ознаки, вона була б однаково нейтральною в контекстах усіх часових площин. С. А. Романюк уважає, що це роль загального презенсного фону, на який нашаровуються ті чи ті специфікатори контексту, ситуації, лексичне наповнення, тобто різноманітні елементи середовища, які взаємодіють із значенням презенсної форми як елемента вихідної граматичної системи [9, с. 27]. Наприклад:

Що робити? Спинити кров? Чим? Не спинається. Тече! (15).

Проте жодна з позицій, чи то трактування значення форм теперішнього часу щодо безознаковості, немаркованості, або семантики одночасності з моментом мовлення, не може доцільно й чітко пояснити всю повноту функціонування форм теперішнього часу. Широка інтерпретація грами теперішнього часу також спричиняє певні труднощі.

Граматична форма теперішнього часу в прямому вживанні реалізує два значення: детерміноване, коли дія відбувається в певний часовий проміжок, і недетерміноване, коли дія відбувається безвідносно до часових меж [9, с. 30].

Позначаючи реальний збіг виконання або тривалості дії одночасно з моментом мовлення, теперішній актуальний час виражає конкретну часову локалізацію дії. І. Р. Вихованець згадує про його опис у літературі як ситуативно локалізований теперішній, теперішній безпосереднього спілкування, конкретний теперішній моменту мовлення [3, с. 11]. Ми можемо простежити значення форм теперішнього актуального при зображенні тривалих явищ, наприклад:

Дописую "Мічуріна". Чим більше пишу і вдумуюсь в написане, тим більше люблю сю людину (16).

Значення дій, станів, які не мають часових обмежень, передаються за допомогою теперішнього неактуального. Вони не мають конкретного стосунку до моменту мовлення. Це передусім узагальнення:

Земле моя українська, яка погань повзе по тобі! Садисти, що живцем спляють, тисячі людей наших закопують живих у землю, мучать полонених, ховаються в боях за спиною жінок наших (15).

Інша функція теперішнього неактуального – узуальність процесуальних ознак, що відображають погляди мовця або групи людей; коментування дій у сценічних ремарках та інших поясненнях [9, с. 29].

У більшості випадків форми невизначеного часу мають значення теперішнього за умови тривалого перебігу дії, що репрезентується дієсловом. Теперішній завжди представляється як невлотимий, тому він протиставлений минулому [5, с. 30]. А. П. Загнітко пов'язує функціонування теперішнього з наявністю в системі деяких мов неозначеного часу, яким може, власне, він виступати, наголошуючи на тому, що "значення форми невизначеного часу залежить передусім від характеру дії, вираженої дієсловом" [5, с. 30].

Ядро мікрополя теперішнього часу в арабській мові представлене двома морфологічними формами:

- теперішньо-майбутнім – **يَفْعَلُ**;
- теперішнім можливим – **قَدْ يَفْعَلُ**.

Форма теперішньо-майбутнього часу має такі функції [13, с. 8, 15; 7, с. 26; 6, с. 165]:

1. Вираження дії, що безпосередньо відбувається в момент мовлення, наприклад:

– ماذا تفعلين الآن؟
– أقرأ القرآن لأجي الصغيري (14, 57).

- Що ти зараз робиш?
- **Читаю** Коран для меншого брата.

2. Позначає дію, що відбувається в момент мовлення, або дія притаманна суб'єкту загалом:

– لا يعلم أحد مقره في هذه المدينة، يا سيدي (14, 57).
- Пане, ніхто не знає його місцезнаходження в цьому місті.

3. Вказує на дію, яку виконує суб'єкт постійно або періодично:

– تطلع الشمس من الشرق يا طفلي (14, 98).

*Сонце **підіймається** зі Сходу, моя дитинко.*

4. Позначає дію, що відбувається одночасно з певним моментом мовлення, прямо чи опосередковано позначеним у висловленні [6, с. 165]. Наприклад:

– رأيتَه يعزف بالمزمار، بكمال (14, 87).

- Я бачив, як він **грає** на флейті, просто досконало.

Форма теперішнього-майбутнього часу, як ми бачимо з назви, позначає як теперішній, так і майбутній час. Проте перша функція, що мінімально залежить від контексту, постає як

основне (головне) значення цієї форми. Віднесення ж дії до майбутнього часу більшою мірою зумовлене контекстом і лексичними засобами [7, с. 27]. Крім того, в арабській мові існує спеціальна граматична форма “سَوْفَ يَفْعَلُ – سَيَفْعَلُ”, що має функцію майбутнього часу за мінімальним контекстом [7, с. 27].

Варто наголосити на тому, що виражаючи дію в момент мовлення, особова форма يَفْعَلُ одночасно вказує на її тривалий, недокоаний характер, достатньо звичний для дії, що відбувається в момент мовлення [13, с. 11–15].

Форма теперішнього часу є узагальненою часовою формою, проте водночас будь-яка дія, виражена теперішнім часом, який би часовий відрізок вона не охоплювала, дійсна тільки тому, що вона дійсна і для моменту мовлення [13, с. 15].

Аналітична форма теперішнього можливого قَدْ يَفْعَلُ має функцію виразити можливу, ймовірну дію в момент мовлення [13, с. 15 – 16]. Ця форма трапляється надзвичайно рідко, що можна пояснити специфікою її граматичного значення. Наприклад:

– تلك براهين من قد تقنع اب عزيز لكن ام عزيز قد شربت من ينبوع فلسفة غير تلك فلسفة (14, 47).

Ці доводи, можливо, переконують Абу Азіза, проте Ум Азіз уже напилася з джерела іншої філософії, ніж ця.

Отже, в арабській мові ядро МП теперішнього часу представлено двома формами теперішнього часу: теперішньо-майбутнім і теперішнім можливим. В українській мові доміантою МП теперішнього часу є єдина форма недокоаного виду. Проте, модулюючи МП теперішнього часу як в арабській, так і в українській мовах, ми отримуємо ядро з абсолютною доміантою – формою недокоаного виду в українській мові і теперішньо-майбутнього в арабській мові. Адже форма теперішнього можливого в арабській мові трапляється дуже рідко, тоді як форма простого теперішнього – достатньо часто, є провідною часовою формою в різних ситуаціях. Уживання форми теперішньо-майбутнього не обмежене, оскільки вона виражає будь-яку дію, що відбувається, або наявний стан. Видова характеристика дії визначається виключно з контексту.

Окремою особливістю МП теперішнього часу як в арабській, так і в українській мовах є широта та невизначеність “семантичного діапазону” [10, с. 79] основної форми, наявність “атемпоральних” функцій. Теперішній час набуває властивості виражати ознаку суб’єкта чи предмета, властивість, що не вимірюється часовою тривалістю. Також до “атемпоральних” дій можна віднести і “теперішній абстрактний” [2], функцією якого є констатація постійних закономірностей, формулювання законів, тобто дій, що відбуваються завжди, в будь-яких умовах, наприклад, так звані “вічні істини” [11, с. 59]. Усі вищезгадані функції виражають не динамічні процесуальні відношення, а статичні.

Отже, завдяки польовому моделюванню було виявлено структурні й функціональні відмінності та подібні риси в способах і засобах вираження теперішнього часу в сучасних арабській і українській мовах. Результати дослідження показують, що структура МП теперішнього часу в зіставлюваних мовах характеризується достатньо високим ступенем ізоморфізму. Хоча й існують відмінності в структурі ядра МП теперішнього часу, тоді як в українській мові існує єдина форма дієслова на позначення теперішнього часу, в арабській мові їх дві. Цей факт пов’язаний, насамперед, із тим, що в процесі історичного розвитку категорія виду в арабській мові слабшала, в результаті чого вже в сучасній літературній арабській мові збільшилася кількість часових форм. В українській мові категорія виду вдосконалювалася в тісному зв’язку з формами дієслова.

Зіставивши просту форму дієслова на позначення теперішнього часу в арабській мові із семантикою української форми, ми дійшли висновку, що значних відмінностей немає. Спільним для обох мов є явище “позачасового” значення, що, як правило, є результатом лексичного наповнення дієслівної лексеми, яка несе в собі значення “буттєвості” “екзистенційності”. Оскільки ядро МП теперішнього часу в арабській і українській мовах достатньо багатозначне, виконує не лише функцію точної віднесеності дії до теперішнього

часу, але й “атемпоральні” функції, то це створює значну залежність ядерних конститuentів від лексичної периферії, вживання яких спрямоване на досягнення часової однозначності ситуації.

Особливо це стосується форм дієслова в арабській мові, адже існування самого поняття теперішньо-майбутнього часу вказує на слабкість, розмитість меж не лише ядра і периферії усередині МП теперішнього часу, але й навіть значну взаємодію мікрополів теперішнього і майбутнього часів.

Подальші перспективи дослідження вбачаємо в аналізі взаємодії ядерно-периферійних конститuentів МП теперішнього часу та особливості їх реалізації в категоріальній ситуації. Також важливою перспективою вважаємо дослідження особливостей відношень між собою мікрополів минулої, теперішньої й майбутньої часових площин.

Література

1. Бондар О. І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові: функціонально-ономасіологічний аспект: автореф. дис. ... докт. філол. наук: 10.02.01. / О. І. Бондар. – К., 1998. – 32 с.
2. Бондарко А. В. О функционально-семантических микрополях и граммемах в процессе речи / Александр Владимирович Бондарко // Рус. яз. за рубежом. – М., 1969. – С. 36–45.
3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови. Академічна граматики української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська [за ред. І. Вихованця]. – К. : Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 400 с.
4. Всеволодова М. В. К вопросу об употреблении форм настоящего времени глагола в русском языке (в зеркале других языков) / Майя Владимировна Всеволодова, Ким Те Чжин // Лінгвістичні студії: Зб. наук. пр. – Донецьк : Дон ДУ, 2001. – С. 16–26.
5. Загнітко А. П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці: Навчальний посібник / А. П. Загнітко. – К. : НМКВО, 1990. – 130 с.
6. Ковалев А. А. Учебник арабского языка / А. А. Ковалев, Г. Ш. Шарбатов. – Москва : “Восточная литература”, 2004 – 752 с.
7. Мамедалиев В. М. Категория времени, лица и склонения в современном арабском литературном языке коммуникации : автореф. дис. ... докт. філол. наук : 10.02.17 “Семитские языки” / В. М. Мамедалиев. – Тбилиси : Издательство Тбилисского университета, 1974. – 52 с.
8. Рейхенбах Г. Направление времени / Ганс Рейхенбах. – М. : Изд-во иностр. лит., 1962. – 396 с.
9. Романюк С. А. Грамматна структура категорії темпоральності в сучасній українській мові : дис. ... докт. філол. наук : 10.02.01 “Українська мова” / С. А. Романюк, Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2007. – 196 с.
10. Тарасова Е. В. Языковое поле как единица дидактической типологии [Текст]: Учеб. пособие для студентов IV – V курсов факультета иностранных языков (английское отделение) / Е. В. Тарасова. – Харьков : ХГУ, 1991. – 111 с.
11. Тарасова Е. В. Время и темпоральность / Е. В. Тарасова. – Харьков : Основа, 1992. – 136 с.
12. Тураева З. Я. Категория времени. Время грамматическое и время художественное / З. Я. Тураева. – М. : Высшая школа, 1979. – 219 с.
13. Храковский В. С. Видовременные отношения в системе личных форм глагола в арабском языке : автореф. дис. ... канд. філол. наук / В. С. Храковский. – Ленинград : Б.и., 1961. – 18, [1] с. Джерела ілюстративного матеріалу
14. طالب الرفاعي. سرقات صغيرة. الطبعة الاولى، القاهرة : دار الشروق، ٢٠١١. – ١٢٠ ص
15. Довженко О. Оповідання [Електронний ресурс] / Олександр Довженко. – Режим доступу : http://literature-ukraine.blogspot.com/2007/04/i_12.html
16. Довженко О. Щоденник [Електронний ресурс] / Олександр Довженко. – Режим доступу : http://literature-ukraine.blogspot.com/2007/04/blog-post_3408.html